

Ірина Самойлова

УДК 811.161.2'374

**Українські словники лінгвокультурологічного спрямування:
засади укладання, структура словникових статей**

*У статті розглянуто опис слів – власних і загальних назв у двох словниках лінгвокультурологічного спрямування. Завдання таких словників – лексикографування культурно маркованих мовних одиниць. Інтерпретація змісту одиниць має лінгвальний складник та культурологічний коментар. Позамовна інформація доповнює лінгвальний компонент дефініції, розширює відомості саме про культурну семантику слова. Культурологічне представлення мовного знака допомагає глибше зрозуміти позначувану цим знаком реалію. Термінологічний словник розкриває зарубіжний та український лінгвокультурний простір. Зв'язок назв міст України – астіонімів з мотивувальними факторами є основним аспектом лексикографічної презентації власних назв у другому словнику. В. В. Котович, автор словника, поряд із термінами **ойконім** і **астіонім** ввела в науковий обіг терміни **ойкокультуронім** і **астіокультуронім**. У словнику подано вказівку на **ойконімотворчий формант**, періоджерела, що стали основою творення назви міста.*

Ключові слова: лінгвокультурологія, лінгвокультурологічний словник, власна назва, астіонім, культурно марковане слово.

Лінгвокультурологію вважають порівняно новою галуззю мовознавства (її оформлення як самостійної визначають 90-ми роками ХХ ст.), теоретичне підґрунтя і джерело для якої становить наука *культурологія* – методика, прийоми дослідження культури. 1909 р. німецький філософ і хімік В. Оствальд запропонував термін *культурологія*, 1939 р. Леслі А. Вайт у своїх антропологічних дослідженнях використав цей термін [13: 260]. Лінгвокультурологія суміжна з іншими лінгвістичними дисциплінами – перш за все з етнолінгвістикою, соціолінгвістикою, психолінгвістикою, етнопсихолінгвістикою, лінгвопалеонтологією та іншими суспільними науками про людину.

Питання лінгвокультурології висвітлюють у своїх дослідженнях В. І. Кононенко [7], С. Я. Єрмоленко [3; 4], Н. Ф. Венжинович [2], А. П. Загнітко [6], В. В. Котович [8], Л. І. Мацько [11], А. І. Бондаренко [1], О. І. Потапенко [12] та ін. В. В. Жайворонок відомий насамперед як дослідник у царині національної етнолінгвістики [5]. Учені вказують на певні відмітні риси, що притаманні саме лінгвокультурології порівняно з

етнолінгвістикою, зокрема: опис сучасного стану та функціонування мови й культури, який не спрямований на вияв якихось народних стереотипів, міфологем, звичаїв; відображення в мові надбань світової культури, культури різних епох, субкультур різних угруповань людей у межах етносу та поза його межами; аналіз різноманітних дискурсів і текстів як джерел культурної інформації [див., напр., 13: 260–261].

Українські вчені у визначенні лінгвокультурології спираються на поширені в наукових колах трактування цієї галузі, запропоновані російськими мовознавцями В. В. Воробйовим, В. В. Красних, білоруською дослідницею В. А. Масловою. За В. В. Воробйовим – це комплексна наукова дисципліна синтезувального типу, що вивчає взаємозв'язок і взаємодію культури й мови в її функціонуванні та відображає цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їх мовного і позамовного (культурного) змісту за допомогою системних методів і з орієнтацією на сучасні пріоритети й культурні настанови (система норм і загальнолюдських цінностей) [13: 260]. В. В. Красних визначає лінгвокультурологію як дисципліну, що вивчає вияв, відбиття та фіксацію культури в мові та дискурсі [6: 17]. В. А. Маслова характеризує лінгвокультурологію як один з основних напрямків сучасної лінгвістики та один із продуктів антропоцентричної парадигми в мовознавстві. Ця наукова сфера орієнтована на вивчення культурного чинника в мові та мовного чинника у свідомості людини. Лінгвокультурологія вивчає мову як феномен культури, як виразник особливої національної ментальності [10: 8; див. також 6: 19]. А. І. Бондаренко вважає лінгвокультурологію інтегративною дисципліною, що виникла в межах функціонально-прагматичної парадигми й вивчає засоби та способи реалізації культурологічної функції мови в процесі дискурсивної практики [1: 7].

На думку В. І. Кононенка, в умовах утвердження національних пріоритетів уточнюються положення щодо об'єкта та одиниць дослідження, доцільності контрастивного зіставного аналізу, введення ще не опрацьованих джерел (учений звертає увагу на мовнокультурну спадщину української діаспори). В. І. Кононенко зазначає, що хоч розмежовано дослідницькі методики лінгвокультурології, з одного боку, та інших міжгалузевих дисциплін (етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокраїнознавства, етнокультурології), з другого, проте провести доконечно окреслену межу між ними не лише важко, але й недоцільно. Може йтися швидше про виділення української лінгвокультурології як своєрідної узагальнювальної галузі знань на зіткненні різних наукових спрямувань, основне завдання якої – опрацювання власної етнолінгвокультурологічної концепції [7: 20–21].

Одним із векторів лінгвокультурологічних досліджень є теоретична й практична робота зі створення спеціальних словників. У науковому обігу набуває поширення термін *лінгвокультурологія* на позначення укладання довідників окремого жанру, вокабулярій яких складають одиниці з культу-

ним компонентом. В українській лексикографії власне до такого жанру належить робота В. В. Котович «Назви міст України: лінгвокультурологічний словник» (НМУ). Цій роботі передували значні теоретичні напрацювання. У підсумку постала докторська дисертація «Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти» [8]. В. В. Котович, провівши ономастичний та лінгвокультурологічний аналіз назв міст – астіонімів, створивши, за словами дослідниці, лінгвокультурологічні портрети, увела в науковий обіг терміни *ойкокультуронім* і *астіокультуронім* для позначення ономастичної одиниці. Лінгвістка обґрунтовує термін *ойкокультуронім* як ойконім, досліджений у мовнокультурному плані, екстралінгвальний складник якого представляє культуру назвотворення, а лінгвальний указує на засоби деривації власної назви поселення й на особливості семантики її етимона. В. В. Котович зауважує, що якщо перший термін є виразником суто лінгвальної інформації, то другий засвідчує наявність у власній назві ще й культурних змістів. Так само *астіокультуронім* – це досліджена в ономастико-культурологічному плані назва міського поселення [9:10].

Дослідниця, зважаючи на те, що одним із базових понять лінгвокультурології є поняття *коду*, наголошує на тому, що культурний зміст, наявний у кожному астіонімі, можна декодувати за посередництва *онімного* та *апелятивного кодів*. У складі *онімного коду* вона виокремила *антропонімний індивідуальний, антропонімний груповий, меморіальний, гідронімний, мікротопонімний, хоронімний, оронімний, ергонімний* коди; у структурі *апелятивного* – *ландшафтно-артефактний, локально-етнічний, службовий, символіко-світоглядний* коди. На нижчому щаблі класифікації наявні *мікрокоди*, що реалізують відповідні групи онімів: астіокультуроніми, мотивовані давньослов'янськими іменами-композиціями, астіокультуроніми, мотивовані відкомпонентними антропонімами та «несправжніми композиціями», астіокультуроніми, мотивовані відапелятивними антропонімами, астіокультуроніми, мотивовані християнськими іменами, астіокультуроніми, мотивовані меморіальними антропонімами; астіокультуроніми, мотивовані меморіальними ойконімами, агіонімами, геортонімами; астіокультуроніми, мотивовані апелятивами на позначення назв ландшафтів, астіокультуроніми, мотивовані апелятивами на позначення назв артефактів; астіокультуроніми, мотивовані локальними назвами, астіокультуроніми, мотивовані етнічними назвами [8: 105–106].

В. В. Котович за об'єкт лексикографування обрала назви українських міст, підкресливши, що такий вибір не випадковий. Назви міст – надзвичайно культуроємні мовні одиниці, які є віддзеркаленням мовної особистості іменедателя, його світоглядних, національно-етнічних, регіональних, соціальних, художньо-естетичних характеристик, репрезентантами його просторово-часових, якісно-кількісних та ціннісних орієнтирів [8: 453].

Спираючись на схему аналізу астіонімів, розроблену В. А. Масловою, у своєму словнику дослідниця подавала лінгвокультурологічний портрет назв українських міст за таким порядком: *ядерна зона* (теперішня назва міста, його локалізація); *ближня периферія* (наукова генеза астіоніма з експлікацією етимона; історичні умови постання назви, дата першого відомого засвідчення назви поселення в джерелах; зміна назви тощо); *дальня периферія* (характеристика етимона); *інтерпретаційна зона* (вірогідні наукові версії генези астіоніма (відмінні від задекларованих у зоні ближньої периферії); контроверсійні тлумачення, народна етимологія, конотоніми, дескрипція (описова конструкція, яку зрідка вживають замість офіційної назви міста), дотична до назви енциклопедична інформація тощо) [8: 107].

В. В. Котович наголосила на відмінності між структурою лінгвокультурологічних портретів ойконімів у її словнику і в роботі В. А. Маслової, яка полягає в тому, що білоруська дослідниця акцентує насамперед увагу на астіонімі як на результаті когнітивної діяльності людини, а для українського вченого актуальним є розгляд оніма в контексті його відповідності провідним засадам культури назовництва кожної епохи. В. В. Котович трактує назву міста як концепт – культурний складник загального культурного процесу з етносемантичними особливостями.

Наведемо приклади словникових статей, у яких астіокультуроніми мотивовані: відапелятивним антропонімом (*Батури́н*), локальною назвою (*Бережани*), апелятивом на позначення назви ландшафту (*Кременець*, *Кременчук*), меморіальним антропонімом (*Кропивницький*), назвою місцевості (*Рожище*), гідронімом (*Ромни*), оронімом (*Святогірськ*).

ЯЗ¹⁰: БАТУРИН, м., Чернігівська обл. (2 571 жит.)

Упродовж 1669–1708; 1750–1764 – столиця Гетьманської України

Антропонімний індивідуальний код (АІК)

Мікрокод: «Відапелятивні антропоніми» (ВАА)

Базовий антропонім – Батура

Назовнича схема: Батура + -ин → Батури́н

БП¹¹: Джерела наводять різні дати першої відомої писемної згадки про поселення – 1576 р. та 1625 р. [Лучик 2014, с. 35]. Його назву мотивовано антропонімом **Батура*.

ДП¹²: В основі антропоніма **Батура* лежить тюрк. апелятив *батур* ‘герой; хоробрий’ (Радлов IV/2, с. 1515) [Лучик 2014, с. 35] або, можливо, укр. діалект *батура* ‘великий кнут, кнутище, батіг’ (Гр. I, с. 33).

ІЗ¹³: Назву міста нерідко пов’язують з постаттю польського короля Стефана *Баторія* [Мицик 2015, с. 202–217]. Цікавим та таким, що можна

¹⁰ ЯЗ – ядерна зона

¹¹ БП – ближня периферія

¹² ДП – дальня периферія

пояснити на слов'янському мовному ґрунті, є антропонім **Батюра* < **Батя* < староукр. *бата* 'батько' («Іпатіївський літопис», XV ст.) (Срезневський I, с. 45), який міг стати мотиватором для утворення імовірної первісної назви поселення **Батюрин*. Утративши зв'язок із базовим антропонімом, уже від середини XVI ст. назва поселення могла фігурувати в документах та в усному мовленні як *Батурин*, а не **Батюрин*. Дескрипції *остання столиця українського козацтва; гетьманська столиця (Батурин* – колишня резиденція гетьманів Лівобережної України Дем'яна Ігнатовича, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Кирила Розумовського) надійно зберігають пам'ять про історичне минуле міста. Окрім цього, *Батурин* – символ великої трагедії в історії України: 2 листопада [за старим стилем – I. С.] 1708 р. московські війська за наказом Петра I захопили й знищили столицю гетьмана Івана Мазепи, убили та закатували всіх мешканців міста (загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців). Унаслідок цієї страшної події *Батурин* сьогодні відомий як конотативний астіонім зі знач.: 1) *національна трагедія*; 2) *зруйноване місто* [Лукаш 2018, с. 54].

Лексикографічні джерела фіксують лексему *батуринка* 'вид верхнього жіночого одягу', утворену від назви м. *Батурин*, звідки пішла мода на це вбрання (Гр. I, с. 33; ЕСУМ I, с. 152).

Народні перекази узгоджують назву поселення з апелятивом *батура* 'каланча, вишка, вежа, фортеця, містечко' (Даль I, с. 62).

ЯЗ: БЕРЕЖАНИ, м., Тернопільська обл. (18 878 жит.)

Локально-етнічний код (ЛЕТК)

Мікрокод: «Локальні назви» (ЛН)

Базова локальна назва – *бережани*

Назовнича схема: *бережани* → *Бережани*

Контroversія: АГК (мікрокод ВАА)

БП: Поселення, засноване на берегах Золотої Липи, відоме з 1375 р. (ГЕУ I, с. 84), а 1416 р. зафіксоване в писемному джерелі як *Brzeszany* (AGZ V, с. 39). Його назву мотивовано лексемою *бережани*.

ДП: Найімовірнішим є утворення ойконіма від назви людей за місцем поселення (проживання): *бережани* – 'ті, що поселилися (живуть) на берегах', пор. також діал. *бережан* 'прибережний житель' (ЕСУМ I, с. 170).

ІЗ: Вірогідною є мотивація астіоніма катойконімом *бережани* 'вихідці з населеного пункту *Берег, Береги* тощо' або родинною назвою *Бережани* 'родина *Бережана*', пор. антропонім *Бережан* (Богдан, с. 11; Редько, с. 53) [Бучко 1990, с. 52; Котович 2000, с. 51–52; Лучик 2014, с. 39; Худаш 2006, с. 21]. Прізвище *Бережан* могло походити від мікротопоніма, воно надавалося особі за місцем проживання (Редько, с. 111), хоч нерідко складно встановити, що було первинним – прізвище *Бережан*, від якого

¹³ ІЗ – інтерпретаційна зона

утворився ойконім *Бережани*, чи навпаки [Царалунга 2007, с. 35]. Місто багате численними пам'ятками сакральної та фортифікаційної архітектури, мальовничими краєвидами побережжя р. Золотої Липи, за що отримало назву *маленька Швейцарія*.

ЯЗ: КРЕМЕНЕЦЬ, м., Тернопільська обл. (21 239 жит.)

Ландшафтно-артефактний код (ЛнАрК)

Мікрокод: «Назви ландшафтів» (АпЛн)

Базовий апелятив – кременець

Назовнича схема: кременець → Кременець

Контроверсія: МтК

БП: Назву теперішнього міста зафіксовано у джерелах 1226 р.: *приде [Мстиславъ] ко Кремьянцю и бися подъ Кремьяце(м)* (ПСРЛ II, с. 749). Астіонім мотивовано апелятивом (географічним терміном) *кременець*.

ДП: Базовий апелятив *кременець* ‘кременистий ґрунт’ (Теодорович, с. 6), ‘площа, всяяна кременем’ [Худаш 2006, с. 128] < давньоукр. **креманьць* ‘кремій, дрібний кремій’ [Лучик 2014, с. 288] є дериватом на *-ець* від *кремень* (*кремань*) ‘твердий (камінь)’ [Никонов 1966, с. 215], безпосередньо від прикметника *крем'яний* < *кремій* ‘галька’ [Шульгач 2001, с. 71].

ІЗ: Цілковірогідним вважаємо походження назви міста від мікротопоніма (назви місцевості) *Кременець* [Бучко, Котович 2017, с. 150–151].

ЯЗ: КРЕМЕНЧУК, м., Полтавська обл. (219 022 жит.)

Ландшафтно-артефактний код (ЛнАрК)

Мікрокод: «Назви ландшафтів» (АпЛн)

Базовий апелятив – кремень

Назовнича схема: кремень → Кременчук

Контроверсія: Мікрокод (АпАр)

БП: Назву поселення вперше зафіксовано у відомих писемних джерелах 1571 р. (ГЕУ II, с. 220). Її мотивовано апелятивом *кремій*.

ДП: Базовим для астіоніма послуговував апелятив *кремій* ‘кремень (мінерал)’ (Гр. II, с. 302), а наявність поселень *Балайчук* (Од.), *Боянчук* (Чрн.), *Гринчук* (теп. Хм.), *Зеленчук* (Зп.), *Кременчук* (Зп., Мк.), *Лиманчук* (Днц.), *Таранчук* (Днц.) (Бучко 2001, с. 278) робить цілком прочитуваними і дериваційні відношення (первісні демінутивні утворення).

ІЗ: Учені розглядають як слов'янське, так і тюркськомовне походження назви. Цілковірогідна мотивованість теперішнього астіоніма географічним терміном *кермен* (*керман*, *кетмень*, *карман*, *курман*, *кырман*) ‘фортеця, місто’ [Лучик 2014, с. 289] із фонетичною метатезою *керм-* > *крем-* [Никонов 1966, с. 215].

Сьогодні побутує народна назва *Кременчука* – *Кремій*.

ЯЗ: КРОПИВНИЦЬКИЙ, м., обласний центр Кіровоградської обл. (227 413 жит.)

Меморіальний код (МК)**Мікрокод: «Меморіальні антропоніми» (МА)****Базовий антропонім – Марко Кропивницький****Назовнича схема: Кропивницький → Кропивницький**

БП: Заснування поселення припадає на 1754 р. [Никонов 1966, с. 193]. Пов'язують цей факт із заселенням території давніх козацьких зимівників, слобід та хуторів, а далі – зі зведенням фортифікаційних споруд. Новостворене місто дістало назву *Єлисавет*, а з 1774 р. по 1924 р. – *Єлисаветград*. Упродовж 1924–1934 рр. перейменовано в *Зінов'євськ*; із 1934 р. по 1939 р. – *Кірово*; протягом 1939–2016 рр. – *Кіровоград*. Сучасну назву місто отримало 14 липня 2016 р. після тривалих, розпочатих ще 1989 р. громадських обговорень і дискусій.

ДП: Теперішню назву міста мотивовано прізвищем *Марка Кропивницького*.

ІЗ: *Марко Кропивницький* (1840–1910) – український письменник, драматург, актор, співзасновник українського національного професійного драматичного театру. У жовтні 1882 р. створив у *Єлисаветграді* Товариство акторів, відоме як Театр корифеїв, котрому судилося стати славою й гордістю театральної України.

ЯЗ: РОЖИЩЕ, м., Волинська обл. (12 710 жит.)**Мікротопонімний код (МтК)****Базовий мікротопонім – назва місцевості Рожище****Назовнича схема: Рожище → Рожище**

БП: Поселення відоме з XIV ст.: *Рожище*, 1322 р. [Шульгач 2001, с. 118]. В. Шульгач вважає, що найвірогідніше астіонім мотивовано мікротопонімом *Рожище*.

ДП: Назву місцевості *Рожище* утворено від географічного терміна *рожище* ‘житня нива’, бол. *рѣжище* ‘місце, де сіяли жито’, пор. *ржище* ‘т. с., що *ржисько*’, ‘вижате житнє поле’ (Аркушин II, 118) [Лучик 2014, с. 404].

ІЗ: За народною етимологією назва міста пов'язана з *рожами*, з розташуванням *на розі, ровицями* тощо.

ЯЗ: РОМНИ, м., Сумська обл. (40 497 жит.)**Гідронімний код (ГК)****Базовий гідронім – Ромен****Назовнича схема: Ромен → Ромен → Ромни**

БП: Літописний *градъ* уперше з'явився на сторінках давніх документів 1096 р.: *ко Ромну* (ПСРЛ I, с. 250) [ЕСЛГНПР 1985, с. 116]. На початку XVIII ст. (з 1708 р.) засвідчена сучасна форма: *въ Ромнахъ, изъ Ромень* [Іваненко 2017, с. 237]. Дослідники найвірогіднішою вважають мотивацію астіоніма гідронімом *Ромен*, п. Сули л. Дніпра (СГУ, с. 474).

ДП: Гідронім *Ромен* пов'язують з балт. *ramus, rotus* 'тихий, спокійний' < індоєв. **ort* [Лучик 2014, с. 406–407], пор. блр. *ром* 'простір, вільне місце, обшир' [ЕСЛГНПР 1985, с. 117].

ІЗ: Первісну назву міста-фортеці *Ромен* за народною етимологією ототожнюють з квіткою *ромен*.

ЯЗ: СВЯТОГІРСЬК, м., Донецька обл. (4 504 жит.)

Оронімний код (ОК)

Базовий оронім – Святі гори

Назовнича схема: Святі гори → Святогірськ

БП: Теперішнє місто, історична назва якого – *Святі гори*, 1526 р. [Янко 1998, с. 325], іменувалося ще як *Банне*, *Тетяно-Баннівський*, *Баннівське*, упродовж 1964–2003 рр. – *Слов'яногірськ*.

ДП: *Святі гори* – назва крейдяних виступів (гір) на правому боці р. Сіверський Донець.

ІЗ: Заснований у XVII ст. *Святогірський Успенський чоловічий монастир*, вибитий у крейдяних скелях правого берега Сіверського Дінця, з одного боку, додав святості *Святим горам*, а з другого – сам освятився величчю нерукотворної природи. Крейдяні виступи правобережжя Сіверського Дінця, поіменовані *Святими горами*, зарахувати до розряду оронімів можна тільки умовно, однак розглядаємо *Святогірськ* як репрезентанта оронімного коду з огляду саме на таке сприйняття цього астіокультуроніма.

У представлених словникових статтях В. В. Котович для лінгвокультурологічного портретування використовувала «Географічну енциклопедію України», «Етимологічний словник української мови», «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі», «Словник гідронімів України», архівні документи, літописи, наукові праці вчених та інші джерела.

Прикметно, що В.В. Жайворонок у навчальному посібнику «Українська етнолінгвістика» розглядав питання про назви населених пунктів України. Зокрема зазначав, що «деякі географічні назви спричиняють до власне лінгвістичних студій» [5: 237]. Як приклад навів назви двох міст *Кременчук* і *Кременець* (див. опис назв цих міст вище), які мають спільний корінь. Учений відзначив, що першу назву пов'язують із особливостями ґрунтів, діяльністю мешканців, які обробляли кремій для виготовлення вогнепальної зброї та інших речей. Слово *кремій* «твердий камінь» лежить і в основі другої назви, що пов'язують із наявністю кам'янистих ґрунтів у цій місцевості [там само].

Для ширшого уявлення щодо варіантів лексикографування астіонімів порівняймо описи назв трьох міст: того ж таки *Батурина*, *Києва* й *Суботова* в словнику-довіднику В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» (ЗУЕ):

Бату́рин – місто на Чернігівщині; гетьманська столиця України, де в 1669–1708 рр. була резиденція гетьманів Лівобережної України; після Полтавської битви, в якій гетьман Іван Мазепа виступив проти російського царя Петра I, з наказу останнього Бату́рин було зруйновано, а його населення знищено. *Я була ще недолітком, Як Бату́рин славний Москва вночі запалила, Чечеля убила, І малого, і старого В Сейму потопила. Я меж трупами валялась У самих палатах Мазепиних* (Т. Шевченко);

Ки́їв – найдавніший центр слов'янства, «стольний град» високорозвиненої і могутньої ранньофеодальної держави – Київської Русі; історія міста налічує понад 1500 років – від городища слов'янського племені полян до одного з найбільших міст Європи, столиці незалежної України; історія закріпила за ним назву «матері міст руських»; <...>¹⁴ назва міста виступає ключовою у народних приказках: «Від Києва до Львова всюди біда однакова», «Далеко п'яному до Києва», «Дурний і в Києві не купить розуму», «Язик до Києва доведе», а також каламбурних висловах на зразок «На городі бузина, а в Києві дядько»;

Субо́тів = Субо́тов = Субо́тове – село під Чигирином на Черкащині над річкою Тясмин, що було спадковою (родовою) маєтністю гетьмана Богдана Хмельницького; під час визвольної війни 1648–1654 рр. – один із центрів гетьманської влади і дипломатії; в сільській Іллінській церкві поховано Б. Хмельницького та його сина Тимоша; польський воєвода С. Чарнецький викупив їхні тіла 1664 р. *Як сніг, три пташечки летіли Через Суботове* (Т. Шевченко); *Стоїть в селі Суботові На горі високій Домовина України, Широка, глибока* (Т. Шевченко).

Українською лексикографічною працею лінгвокультурологічного спрямування можна вважати «Термінологічний словник з культурології» авторів-укладачів Н. Ю. Больші та Н. І. Єфімчук (ТСК). У словнику реєстровими одиницями виступають терміни й термінологічні сполучення, розташовані за алфавітним принципом, на означення понять європейської культури та на її тлі – української. Складником вокабуляру є й власні назви: *Андріївська церква, Ейфелева вежа, Євангеліє, Золоті ворота, Ізборники Святослава, Іпатіївський літопис, Києво-Печерська Лавра, Києво-Могилянська академія, «Книга мертвих», Лувр, «Одіссея», «Рамаяна»* та ін.

Переважну частину реєстрових одиниць супроводжено етимологією – вказано мову, з якої походить слово, і в багатьох випадках етимологічне тлумачення. Дефініцію слів опрацьовано в стислій узагальнювальній формі, із виокремленням істотних ознак того чи того поняття, адже словник призначений для широкого кола користувачів – учнів, студентів, працівників культурно-освітніх установ, усіх тих, хто цікавиться проблемами культурології як європейської, так і української. Описані моносеманти й полі-

¹⁴ Пропуски в словникових статтях позначено трьома крапками в ламаних дужках.

семанти (зазвичай подано два значення, рідше три й більше, напр., слово *галерея* має чотири прямих значення і п'яте переносне). Після мовного складника змісту наведено культурно-поняттєвий компонент, тобто позамовні відомості про реєстрову одиницю.

У низці словникових статей автори після реєстрової одиниці (виділеної напівжирним шрифтом) перед дефініцією подавали через кому синоніми, у круглих дужках коротке пояснення, уточнення, напр.: **Відродження**, **Ренесанс**; **гіперреалізм**, **фотореалізм**; **графіто**, **сграфіто**; **діорама**, **панорама**; **зооморфізм**, **аніمالізм**; **зороастризм**, **парсизм**; **рококо**, **рокайль**; **Британська енциклопедія** («Британіка»); **вокальне мистецтво** (спів); **Егейська** (крито-мікенська) **культура**; **європеїдна раса** (євразійська раса); **«Книга пісень»** («Ші-цзін»); **література «потоків свідомості»** («потік свідомості»); **Ольвія** (Борисфен) [антична мілетська колонія північно-чорноморського узбережжя]; **примітивізм** (примітив). До деяких слів подано варіанти: фонетичні – **хеппенінг**, **гепенінг** (це свідчить про те, що автори праці намагалися дотримуватися чинних орфографічних норм української мови, попри побутування поширеної форми іншомовного слова), **скіфи** (скити, скоти), морфологічні – **лікей** (ліцей). Наприклад, реєстрову одиницю *«хай-тек»*, належну до загальних назв, представлено в лапках: **«Хай-тек»** (англ. *high stile* – високий стиль і *technologie* – технологія) – специфічний напрям в архітектурі кінця 60-х рр. ХХ ст. Щодо такого оформлення заголовної одиниці можна припустити, що її автори визначили як «чужу», незвичайну [див., напр., 14: 247].

Наведемо приклади статей, що підтверджують єдність лінгвістичної та культурної інтерпретації змісту реєстрової одиниці:

Бриль (солом'яник) – головний убір укр[аїнських] селян. Плели **Б.** різними способами: рівною широкою стрічкою, а також зубчиками, лускою, косичкою та ін. Перші називались простими, інші – зубчастими. Великої популярності дістали брилі з широкими крисами і головкою у вигляді зрізаного конуса;

Бунчук і булава – ознаки гетьманської влади, гетьманські клейноди. Бунчук – держак із золотою кулею, під якою висить кінське волосся. Бунчук турецького походження, у турків замінював прапор. <...> За дослідженнями професора М. Міллера, булава з'явилася в Україні наприкінці кам'яного віку (в III тис. до н. е.). <...> За козаччини її заступила шабля, а булава набула значення символу влади. Кожний гетьман мав особисту булаву, переважно із срібла. <...> Про булаву в народі залишилась така пам'ять: «Аби була голова, то знайдеться булава», «До булави треба голова»;

Вернісаж (фр. *vernissage*, букв. – лакування) – 1) у минулому – переддень відкриття художньої виставки, коли робилися останні приготування і картини покривали лаком; 2) нині – урочисте відкриття художньої виставки у присутності запрошених осіб.

Гетьман – в XVI – першій пол. XVII воєначальник козацького війська на Запоріжжі, глава реєстрових козаків. Вчені вважають, що слово «гетьман» походить від польського «гауптман» – «начальник», «старший», «головний чоловік». Спершу означало виборного ватажка козацького війська. <...> Особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана, називалася наказним гетьманом. Гетьманський уряд проіснував до 1764 р. Скасований імператрицею Катериною II. Останній український гетьман за Російської імперії – К. Розумовський;

Гімн (грец. – похвальна пісня) – урочиста пісня, прийнята як символ держави. У XVII–XVIII ст. в Україні – вітальні канти як форма урочистого офіційного гімну. У другій пол. XIX – на поч. XX ст. національним гімном у Центральній і Східній Україні був «Заповіт» Т. Шевченка; у Галичині у XIX ст. спочатку – «Дай, Боже, в добрий час» Ю. Добриловського, згодом – «Мир вам, браття, всім приносим» І. Гушалевича, пізніше – «Не пора» І. Франка; на Закарпатті – «Я русин бив» (у сучасному прочитанні «Я русин був»). Гімни американських українців – «Далека ти, а близька нам» В. Щурата і «Геть за море» О. Грицяя. У 1918 р. офіційно визнаним гімном української держави була пісня «Ще не вмерла Україна» (слова П. Чубинського, музика М. Вербицького). Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького зі словами, затвердженими законом. <...>;

Яничари (турец. – нове військо) – регулярна піхота в султанській Туреччині, створена в XIV ст. <...> З XVI ст. яничари перетворились на замкнену військову касту, що існувала за рахунок пограбування населення, втручалась у державні справи, влаштовувала перевороти. У 1826 р. корпус яничар було ліквідовано. Слово «яничар» дістало в укр. мові переносне значення – зрадник рідної землі, матері;

Ярмарки (нім. – щорічний торг) – періодичні торги в певному місці; одна з найбільших ранніх форм торгівлі. В Україні поширились з XVI ст. У ярмарковий день задовго до світанку селяни пішки чи на возах рушали до місця ярмарку. Тут відбувалися зустрічі, знайомства, запрошення на храмове свято чи сімейні урочистості. Атмосферу, що панувала на ярмарках, влучно характеризують народні прислів'я: «У ярмарок поганого нічого нема – усе добре», «На ярмарку й торгу – що хочу, те й роблю». Найвідомішими у країні були Хрещенський ярмарок у Харкові, Іллінський у Полтаві, Воздвиженський у Кролівці, щорічний Хрещенський у Києві. <...> Нині найвідоміший – Сорочинський на Полтавщині.

Отже, на прикладі матеріалів словників лінгвокультурологічного спрямування продемонстровано різні підходи до опису загальних і власних назв, що містять лінгвальний складник і культурний компонент у своєму змісті, який унаочнює тлумачення словникових статей. Особливості лексикографування мовних одиниць зумовлені метою, завданнями, що ставили

перед собою автори, також тим, для яких груп користувачів призначені словники. «Термінологічний словник з культурології» охоплює власні й загальні назви. Його автори Н. Ю. Больша і Н. І. Єфімчук для наведення позамовних даних використовували багатий матеріал з етнографії, історії, археології, філософії, соціології та ін. наукових дисциплін, а також прислів'я, приказки як малі жанри фольклору. Словникові статті не однакові за докладністю лінгвального й культурного змісту реєстрових одиниць, проте цінність опису одиниць незаперечна для кращого уявлення позначуваних реалій. У словнику В. В. Котович основним аспектом презентації назв міст України є взаємозв'язок астіонімів з їхніми мотивувальними чинниками з погляду утворення й походження. Словникові статті побудовано за однією загальною схемою, з вказівкою на мотивувальне слово (антропонім, гідронім, мікротопонім, апелятив і т. ін.) для утворення астіоніма, на ойконімотворчий формант, із залученням відомостей народної етимології поряд з науковою.

Значущість матеріалів словників лінгвокультурологічного спрямування в тому, що відповідна позамовна інформація допомагає правильно зрозуміти різноманітні контексти вживання тієї чи тієї лексеми й ширше – функціонування слова в мові.

Джерела

ЗУЕ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

НМУ – Котович В. В. Назви міст України: лінгвокультурологічний словник. Дрогобич, 2021. 472 с.

ТСК – Термінологічний словник з культурології. Авт.-укл. Н. Ю. Больша, Н. І. Єфімчук. Київ: МАУП, 2004. 144 с.

Література

1. Бондаренко А. Лінгвокультурологія: Навчально-методичний посібник. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 197 с.

2. Венжинович Н. Ф. Фраземіка української літературної мови: когнітивний та лінгвокультурологічний аспекти: Автореф. дис. докт. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова; Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 40 с.

3. Єрмоленко С. Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. № 3–4. С. 94–103.

4. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ: Інститут української мови НАН України, 2009. 352 с.

5. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Київ: Довіра, 2007. 262 с.
6. Загнітко А. П., Богданова І. В. Лінгвокультурологія: навчальний посібник. 3 вид., перероб. і доп. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 287 с.
7. Кононенко В. І. Мова у контексті культури. Київ-Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 2008. 390 с.
8. Котович В. В. Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти: Дис. докт. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка; Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2020. 845 с.
9. Котович В. В. Ойконімний простір України: ономастичний та лінгвокультурологічний аспекти: Автореф. дис. докт. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова. Луцьк, 2020. 40 с.
10. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.
https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php
11. Мацько Л. І. Стилїстика й історія української літературної мови у лінгводидактичному полі підготовки українських філологів. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2010. Вип. 50. С. 112–116.
12. Потапенко О. І., Потапенко Я. О., Кожуховська Л. П., Левченко Т. М., Чубань Т. В., Бурчик І. В. Українська лінгвокультурологія: навчальний посібник. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М, 2014. 350 с.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
14. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. 392 с.

Legend

ЗУЕ – Zhaivoronok, V. V. Signs of Ukrainian Ethnic Culture: Reference Dictionary. Kyiv: Dovira, 2006. 703 p.

НМУ – Kotovych, V. V. Names of Ukrainian cities: Reference Dictionary. Drohobych, 2021. 472 p.

ТСК – Terminological Dictionary of culture stadying. Written and compiled by Bolsha, N. Y., Yefimchuc, N. I. Kyiv: MAUP, 2004. 142 c.

References

1. Bondarenko, A. (2021). *Linguoculturology: Educational and methodological manual*. Nizhyn: Nizhyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Maksyma Hoholya. 197 c. (in Ukr.).
2. Venzhynovych, N. F. (2018). *Phrases of the Ukrainian Literary Language: Cognitive and Linguistic Culturological Aspects: Avtoref. Dissertation for a Doctoral Degree in Philology, speciality 10.02.01 – The Ukrainian Language*. The Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv. 40 p. (in Ukr.).
3. Yermolenko, S. Ya. (2009). The Dynamic and Constant Nature of the Linguistic Picture of the World. *Movoznavstvo*. № 3–4. P. 94–103. (in Ukr.).
4. Yermolenko, S. Ya. (2009). *Linguistic and aesthetic signs of Ukrainian culture*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. 352 p. (in Ukr.).
5. Zhaivoronok, V. V. (2007). *Ukrainian ethnolinguistics: Essays*. Kyiv: Dovira. 262 p. (in Ukr.).
6. Zahnitko, A. P., Bohdanova, I. V. (2017). *Lingvoculturology: Educational manual*. 3 revised and expanded edition. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. 287 p. (in Ukr.).
7. Kononenko, V. I. (2008). *Language in the context of culture*. Kyiv; Ivano-Frankivsk: Plai. 390 p. (in Ukr.).
8. Kotovych, V. V. (2020). *Oikonymic space of Ukraine: onomastic and linguoculturological aspects: The Dissertation for a Doctoral Degree in Philology, speciality 10.02.01 – The Ukrainian Language*. Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych; Lesia Ukrainka Volyn National University. Lutsk. 845 p. (in Ukr.).
9. Kotovych, V. V. (2020). *Oikonymic space of Ukraine: onomastic and linguoculturological aspects: Avtoref. Dissertation for a Doctoral Degree in Philology, speciality 10.02.01 – The Ukrainian Language*. Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych; Lesia Ukrainka Volyn National University. Lutsk. 40 p. (in Ukr.).
10. Maslova, V. A. (2001). *Lingvokulturology*. Moskow: Izdatel'skii tsentr «Akademiya». 208 p. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/maslova/index.php (in Rus.).
11. Matsko, L. I. (2010). Stylistics and history of the Ukrainian literary language in the linguodidactic field of training of Ukrainian philologists. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii filolohichna*. Vyp. 50, p. 112–116 (in Ukr.).
12. Potapenko, O. I., Potapenko, Ya. O., Kozhukhovs'ka, L. P., Levchenko, T. M., Chuban', T. V., Burchyk, I. V. (2014). *Lingvoculturology: Educational manual*. Korsun'-Shevchenkivs'kyi: FOP Havryshenko V.M. 350 p. (in Ukr.).

13. Selivanova, O. O. (2008). Modern linguistics: directions and problems. Poltava: Dovkillya-K. 712 p. (in Ukr.).

14. Ukrainian orthography (2019). Kyiv: Naukova dumka. 392 p. (in Ukr.).

Iryna Samoilo

Ukrainian Dictionaries of Linguoculturological Direction: Principles of Compilation, Structure of Dictionary Entries

The article discusses dictionary descriptions of words – common names and proper names in two dictionaries of linguoculturological direction. The purpose of such dictionaries is to lexicograph culturally marked linguistic units. The interpretation of the content of the units has a linguistic component and a culturological commentary. Extralinguistic Facts complements the linguistic component and expands information about the cultural semantics of the word. The culturological representation of a linguistic sign helps to understand the reality denoted by this sign in a more comprehensive and deeper way. The terminological dictionary reveals the Ukrainian and foreign linguistic and cultural space. The connection of the names of Ukrainian cities – astionyms with motivating factors is the main aspect of the lexicographic presentation of proper names in another dictionary. V. V. Kotovych, the author of the dictionary, for the first time in Ukrainian linguistics has introduced the terms oikoculturonym and astioculturonym into scientific circulation to denote an onomastic unit as lingual and culturological value. The author uses the concept of code as one of the basic ones in linguoculturology. Anthroponymic, hydronymic, microtoponymic, oronymic, choronymic, ergonymous, landscape-artifact, local-ethnic, and other codes in the astionymic system were considered. Linguistic and cultural portraits of all the names of modern Ukrainian cities were modeled. The dictionary gives an indication of the oikonym-forming formant, the primary sources that became the basis for the formation of the name of the city.

Key words: Linguoculturology, Linguoculturological Dictionary, proper name, astionym, culturally marked word.